

Чайковська Ю.С.

**Легенди та перекази козацьких часів у історичній пам'яті
мешканців Присамар'я**

Дослідженнями у царині усної історії козацького часу Придніпров'я та Присамар'я, зокрема, у ХІХ столітті займалися такі корифеї як Дмитро Іванович Яворницький та Яків Петрович Новицький. Легенди, зібрані по селах Новомосковського повіту, займають чільне місце у їх творчому доробку. Використовував етнографічний матеріал Новомосковщини у своїй ґрунтовній праці «Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии» і Феодосій Макаревський. У новітній час дослідженням та використанням у своїх працях усних оповідок, міфів та легенд Присамар'я займаються професор Ю.А.Мицик («Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини ХV-ХVІІІ ст.»), а також у співавторстві з новомосковськими краєзнавцями Н.В.Мосьпаном та С.М.Плохієм «Місто на Самарі») та А.Б.Джусов («Історія Новомосковська» та «Історичні пам'ятки, імена та пам'ятники Новомосковська»).

Присамар'я – це історико-географічний район басейну ріки Самари, притоки Дніпра, частина так званого Великого Кордону ХV-ХVІІІ століть,

розташоване на перетині давніх торговельних шляхів, завдяки природним багатствам завжди активно заселялося та колонізувалося вихідцями з різних куточків України, Росії, Криму. Історія краю неперивно пов'язана з козаччиною. Відомо, що саме на Самарі були чи не найперші козацькі промислові уходи [22, с. 153], а згадки про перший козацький військовий Свято-Миколаївський монастир сягають 1576 року [23, с. 74]. Новомосковський Свято-Троїцький собор був побудований майстром-зодчим Якимом Погрібняком, козаком з Нових Водолаг на замовлення і коштом козацької паланкової та кошової старшини [23; 76-77]. Самарська паланка була найважливішою, найбагатшою і найзаселенішою частиною Земель Вольностей Запорозьких, до останнього дня існування Кошу, козаки зятят відстоювали кожний клаптик самарської землі [1; 23-395].

Тому природним є те, що історична пам'ять мешканців Присамар'я до цього часу зберігає перекази, легенди та оповідки про козаків та їх життя. Донині зберігся «козацький слід» у назвах кутків-мікрорайонів міста Новомосковська, сіл та селищ Новомосковського району заснованих козаками. Легенди та перекази, пов'язані з козаччиною на Присамар'ї, можна поділити на декілька тематичних груп: про скарби; про козацькі могили; про підземні ходи; про те, як козаки харчувалися; про села, кутки та поселення козацького часу; про «хвігури».

Час від часу на Новомосковщині відбувається пошук козацьких скарбів, місце знаходження яких з певною ймовірністю вказують старожили, покладаючись на перекази своїх дідів та прадідів. Два перекази «родом» з Василівки. Село розташоване на правому березі ріки Самари, поруч ліс. І зараз у лісі старожили можуть показати місце, де стояв старезний дуб, на березі Самари, саме під ним і був схований ще козаками скарб. Розповідають, один чоловік так зятят його шукав, що врешті-решт збожеволів: йому здалось – докопавсь до ляди, якою скарб прикрито, але то виявився товстезний корінь дуба.

Інший переказ говорить про те, як козаки ховали скарби. Василівські старожили розповідають, що прибули Самарою до села козаки, через все село на декількох парах волів тягли обтягнений волячою шкірою човен десь у яри, яких у Василівці безліч, згодом повернулися сіли в чайку і поплили далі. Як не шукали місцеві мешканці по ярам і балкам човен зі скарбами не знайшли, видно козаки спеціально вводили в оману людей [5; 10].

Ще дві історії пошуку козацьких скарбів розповідають старожили сел Вільного та Спаського. Мешканка Вільного, Раїса Пимонівна Іванова, розповіла бувальщину, яку оповів її дідусь. Коли він був ще хлопчиком, жила на їхньому кутку села родина, дворище якої було біля самих могил старовинного сільського кладовища, й одна зі старих могил, ще з кам'яним хрестом була прямо в їхньому городі. Голову цієї родини за це по-вуличному Іродом називали. І якось хтось із сусідів помітив, що Ірод ту могилу розкопувати почав. Згодом син Ірода розповідав сусідським хлопчикам, що там не людина, а скарб поховано, і батько його майже знайшов і бачив, але коли зрушив сокирою ляду, невідомо звідки взялася вода з піском і глиною то все зміла... Як розповідає дідусь, чи брехав Іродів син, чи правду сказав, але невдовзі після

цього родина невідомо куди виїхала геть з села [7]. Орлівщина – старовинне козацьке село, відоме на всю область своїм конезаводом, де займаються розведенням української степової породи коней. За словами орлівщанських старожилів, розведенням породистих скакунів займалися тут ще за козаків, які завжди мали гарних коней, і отримували з того великі прибутки. Перед скасуванням Запорозької Січі орлівщанські козаки з того золота, що мали з продажу коней вилили скакуна у натуральну величину і схавали десь у самарських хащах. Під час громадянської війни того коня віднайшли і всюдисущі дідлахи його бачили, де він потім подівся – ніхто не знає [12; 14].

Ольга Федорівна Перетятко родом з села Спаського, з дитинства пам'ятає розповідь своєї бабусі про її прадіда Грушка, який був племінником козака Глоби, що не мав прямих нащадків і тому свої найцінніші речі – старовинний кишеньковий французький годинник і шаблю, руків'я та піхви якої були золоті й оздобленні дорогоцінним камінням, передав Грушку. Онук Грушка, батько бабусі Ольги Федорівни, служив у російській царській армії, коли розпочалася революція, то його вбили червоноармійці в одному з боїв. Як його ховали, то родинні реліквії, годинник і шаблю, поклали у труну, до кращих часів. У вирі тих буремних років, родина часто переїздила, могили занедбали. Бабуся хоч і показувала Ользі Володимирівні, де дідова могила, та Ольга тоді була зовсім малою, забула...[16].

Друга група переказів стосується випадкового знайдених козацьких могил і знахідок у них. Павло Іванович Мотовилов, мешканець мікрорайону Перевал, де розміщувалися адміністративні будівлі Самарської паланки, розповідав про знайдені під час земельних робіт у дворищах мешканців мікрорайону старовинні труни, де поруч з кістяками козаків (що це саме козаки, свідчили залишки оселедців на черепках), лежали шаблі, які підприємливі перевалляни переробляли на ножі, якими потім свиней і велику рибу розтинали, дивуючись міцності сталі: не ржавіє і часто гострити не доводиться [15]. Подібні розповіді можна почути майже в кожному селі Новомосковського району.

Існування підземних ходів сполучення Свято-Троїцького собора й Самарського монастиря, підземних виходів з сел, що розташовані понад Самарою до берегів ріки, для мешканців Присамар'я є незаперечним. Причому нікого не бентежить те, що це лише легенди, не підтверджені жодними прийнятними фактами. Хід між монастирем і собором було зроблено козаками, за твердженням старожилів, для того, щоб швидко і непомітно мешканцям Самарі потрапити до монастиря-фортеці, у разі небезпеки нападу татар. Причому гілки ходів відходили у декількох напрямках по місту [8; 15]. У селах Вільному [3], Івано-Михайлівці [4; 6], Андріївні [21] та Василівні [10] старожили розповідають про нори в яких козаки добро своє ховали й самі переховувалися у разі небезпеки, а потім ходи рили, щоб швидко і непомітно до Самари вийти, і човном-дубком до своїх. До речі, всі села розташовані на правому березі Самари, а на лівому березі – ліс. І зараз час від часу на козацькі лази натрапляють мешканці вищезгаданих селищ [6].

Борис Порфірович Коляда [9], уроженець Андріївки, мешканець Вільного та Борис Іванович Коваленко [8], уроженець міського мікрорайону

Решкут, за переказами своїх дідів та бабусь розповідають, як козаки харчувалися. У ті далекі часи у Самарі водились оселедці, судаки, шуки та соми „завбільшки з теля”, весною, на нерест у тихі заводі Самари заходила червона риба – осетр, козаки їх «краснюками» називали. З них готували наваристу юшку, солили у попелі, сушили на сонці, й у піст, якого козаки трималися сумлінно, харчувалися непогано. У лісі росло багато диких яблунь та груш, плоди з яких сушили і використовували у приготуванні узварів.

Але найбільше переказів та легенд козацького часу стосується назв сіл, кутків-мікрорайонів міста. Вже згадувані села Вільне, Івано-Михайлівка, Андріївка та Василівка розташовані на березі Самари і були засновані на місці козацьких зимівників-уходів, принаймі, легенди це прямо засвідчують. Старожили села Вільне розповідають, що тут селилися розбишаки з усього Запорозжя, у глибоких ярах та байраках яких у селі багато, ховали свої скарби, і почували себе у присамарських хащах вільно, й тому й село так назвали [3; 7; 9]. А біля одного вільнянського яру поруч Самари колись давно росла стара груша, саме тут свого часу був один із хуторів самого Сірка [7]. Івано-Михайлівка, розташована у напрочуд мальовничий місцевості: частина села розляглася по бокам розлогого яру – це Михайлівка. На березі Самари і горбу, що біля річки – Іванівка, на лівому березі ліс. Тобто, село складається з чотирьох частин, і кожна з них має свою, правда, дещо специфічну назву: Жирівка, Пердунівка, Натягайлівка та Суківка. За словами старожилів [4; 11], таку назву вулицям села дали ще козаки, вони ж і церкву дерев'яну побудували, що збереглась до сьогодні Галушка Павло Володимирович пам'ятає, як одного року на поминальні дні –«проводки», бігав на горі, що поруч кладовища, і бабуся його сварила: «не пустуй, там козаки поховані». Потім вона розповіла, що на цій горі колись височили кам'яні старовинні хрести.

Андріївка – також старовинне козацьке селище, за місцевою легендою село заснували саме козаки, які любили у цих місцях рибалити [9; 21]. Яланський Остап Максимович розповів, як був ще хлопчаком, знав діда Сидора, старого андріївського рибалку, що плавав по Самарі на дубку, цей човен дістався, як розповідав він Остапу Максимовичу, ще від його діда козака, а свиней у родині діда Сидора кололи ще козацьким списом.

Василівка теж має власну цікаву історію. Одна частина села зветься Василівкою, друга – Остапівка чи Горішне. Василівка має чітке планування вулиць, а Остапівка-Горішне довільне: хати поставлено далеко одна від одної і не по вулицях, а де хто захотів. Та й назва говорить сама за себе: Горішне дійсно на горі, звідки відкривається чудовий краєвид на ліс і річку. Василівку ще називають Присамарськими «карпатами» за дійсно незвичайну для степового краю горбисту місцевість, що утворює неповторний ландшафт. Чому село має такі назви, існують серед місцевих мешканців дві версії. Перша говорить про двох козаків-побратимів Василя і Остапа, які заснували два хуторці, що згодом стали Василівкою і Остапівкою [5]. Друга версія така: козацький хутор був на горі, тому і Горішнім звався. А Остапівкою Горішне почали називати за іменем заможного козака, що жив там – Остап. Легенда говорить, що Остап був жадібним і хитрим: коли до нього приходили позичати

гроші говорив: «Закопав десь їх і забув де саме, отже, вибачайте, сам сиджу голий, як латиш». В селі його так і прозвали: Остап Закопайко.

Василівка з'явилися вже після того як Січ скасували, а козацькі землі почали поміщикам роздавати. Територію біля Самари, взяв Василь Чертков. Цей поміщик і заснував нове село з планованими вулицями поруч з Остапівкою-Горішнім, яке і назвали Василівкою [10].

Орлівщина – присамарське старовинне село, розташоване на лівому березі Самари і, за легендою, назване на честь зухвалого і заможного козака, що мав прізвисько Орел, яке отримав за те, що одного разу ходив по берегу Самари, побачив у небі орла, що гордовито ширяв у небі, і сказав: «Орел, ти тільки в небі «орел», а я скільки ворогів побив, неушкодженим з вогню, сухим з води виходив, бо на коні так швидко їджу, мов літаю...» і замріявшись не помітив, як до краю піщаного високого берега дійшов невтримався і – шубовсь у воду. Недалеко від цього місця рибалили кілька козаків, які чули його слова і бачили, що сталося з хвальком. Допомогли вибратися йому на берег, глузуючи: «Чом же ти, «орле», не злетів!» [14].

Орлівщина поділяється на три кутка: Стару слободу, Раківку і Матню. Стара слобода – найдавніший куток, де, за свідченням старожилів, і були перші поселення [12]. У місті Новомосковську є десять кутків, назви яких пов'язані з часом існування Самарської паланки: Животилівка, Кулебівка, Воронівка, Решкут, Салган, Перевал, Глоди, Матня, Красний кут, Кушівка. Зокрема, Животилівка, Кулебівка й Воронівка, разом з Решкутом і Салганом, були до середини ХХ століття окремими населеними пунктами. По території нинішнього мікрорайону Животилівка за часів козаччини проходив відтинок шляху на Новий Кодак, за переказами старожилів тут на перепочинок зупинялися чумаки, свою назву – Животилівка має за призвищем гладкого, черевкуватого козака, що заснував тут хутір [2]. Кулебівка, Воронівка та Решкут чи Решетняків кут теж названі на честь своїх засновників: козака Кулеби, козака Ворона, козака Решетняка [3; 8; 15; 19]. «На мікрорайонах Перевал та Глоди був адміністративний центр Самарської паланки, про це свідчать і назва вулиці ІІ Паланкова (І Паланкова це нинішня вулиця Комсомольська м. Новомосковська) та зручне географічне розташування на острові, у дельті річки Самари, поруч ліс. Перевалом куток називають із-за містка, що перевалювався, який сполучав паланку зі слободою. На Глодах ще з давніх-давен росло багато кущів цупкого, густого та високого гльоду, що утворював природню захистну стіну для мешканців кутка у разі небезпеки», - зазначає старожил мікрорайону Павло Іванович Моловилов [15]. Куток Матня знаходиться недалеко від нинішнього автодорожного моста через Самару. У цьому місці ріка повертає на захід утворивши на високому правому березі півострівець, який місцеві жителі і назвали Матнею. Красний кут – це єдина частина міста, що знаходиться на лівому березі Самари, має таку назву тому, що тут був старий міст і перевіз через Самару, мешканці кутка мали з перевозу великі прибутки і були заможнішими ніж мешканці інших кутків міста-слободи. Хати їхні були більшими і гарнішими, у дворах росли

найрізноманітніші квіти й одягалися краснокутянці у кращий одяг, одним словом, в усьому кут був красним [8; 20].

Кущівка – один із найстаріших кутків міста, чому і коли його так називали точно не пам'ятає ніхто, проте один із куренів на Січі називався Кущівським, можливо, його засновниками були вихідці з Присамар'я. Говорять, що Антін Головатий, видатний військовий діяч часів козаччини був родом саме з Кущівки. Після скасування Запорозької Січі Антін Головатий разом із загоном козаків переселився до Кубані і заснував там станицю, названу на честь своєї малої батьківщини – Кущівка [20].

На мікрорайоні Решкут є два кутки, які мають цікаву саме козацьку історію походження назв: Салган і Злодійський кут. Салган знаходиться на північній околиці Решкута у низинній, залісненій і болотистій місцині. За легендою, козаки загнали у ці болота великий татарський загін, тонучі у болотяній багнюці татари проклинали козаків: «шайтан, салган!», куток Салганом так і назвали [19]. Злодійський куток – це невеликий півострів, з трьох боків оточений водою Самари і її притоків на східній околиці Решкута. Переказ говорить про те, що тут за часів козаччини збиралися гайдамаки, які жили у виритих землянках та зберігали усе награбоване [17].

Остання група переказів та легенд стосується так званих «хвігур» – козацьких сигнальних споруд для оповіщення небезпеки ворожого нападу. Анатолій Анатолійович Люлька, уроженець села Піщанка пригадує розповідь своєї прабабусі, як вона ще маленькою дівчинкою носила харчі козакам до «хвігури», що стояла поруч села на пагорбі [13]. Мешканець села Мар'янівка, Іван Якович Чайковський розповів, що пам'ятає з розповідей свого діда про могилу, яка знаходилася на околиці села на самому високому пагорбі Мар'янівської гори, де теж височила козацька «хвігура» [18].

Таким чином, легенди та перекази козацького часу в історичній пам'яті мешканців Присамар'я займають чільне місце, вони усвідомлюють свої історичні корені, що сягають сивої давнини. Вони є складовою частиною ментальності мешканців міста Новомосковська та сел Новомосковського району.

Бібліографічні посилання:

1. Архів Коша Запорозької Січі. Корпус документів. 1735-1775 рр. – Том 3. – Київ, 2003.
2. Інтерв'ю з Васюхно Л.Ф., 1940 р.н., мешканкою м. Новомосковська (мікрорайон Кулебівка), Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
3. Інтерв'ю з Вербою І.Ф., 1947 р.н., мешканцем с. Вільне Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
4. Інтерв'ю з Галушкою П.В., 1948 р.н., мешканцем с. Івано-Михайлівка, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
5. Інтерв'ю з Гайдамакою І.В., 1946 р.н., мешканцем с. Василівка, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
6. Інтерв'ю з Граненко Н.П., 1968 р.н., мешканкою с. Капітаново, уроженкою с. Івано-Михайлівка, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
7. Інтерв'ю з Івановою Р.П., 1941 р.н., мешканкою с. Вільного, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
8. Інтерв'ю з Коваленко Б.І., 1935 р.н., мешканцем м. Новомосковська (мікрорайон Решкут), Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.

9. Інтерв'ю з Колядою Б.П., 1938 р.н., мешканцем с. Вільне, уроженцем с. Андріївка Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
10. Інтерв'ю з Кононенко І.С., 1916 р.н., мешканцем с. Василівка, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
11. Інтерв'ю з Коробкою (Довгаль) М.Ф., 1914 р.н., мешканкою с. Івано-Михайлівка Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
12. Інтерв'ю з Лобанець Г.І., 1920 р.н., мешканкою с. Орлівщина, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
13. Інтерв'ю з Люлькою А.А., 1942 р.н., мешканцем с.м. Новомосковська, уроженцем с. Піщанка Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
14. Інтерв'ю з Миргородською Г.Г., 1922 р.н., мешканкою с. Орлівщина, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
15. Інтерв'ю з Мотовиловим П.І., 1939 р.н., мешканцем м. Новомосковська (мікрорайон Перевал), Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
16. Інтерв'ю з Перетятко О.Ф., 1954 р.н., мешканкою м. Новомосковська, уроженкою с. Спаське, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
17. Інтерв'ю з Підгорним П.І., 1929 р.н., мешканцем м. Новомосковська (мікрорайон Решкут), Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
18. Інтерв'ю з Чайковським І.Я., 1929 р.н., мешканцем с. Мар'янівка, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
19. Інтерв'ю з Шарафудіною Є.О., 1938 р.н., мешканкою м. Новомосковськ (мікрорайон Воронівка), Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
20. Інтерв'ю з Явір Н.М., 1956 р.н., мешканкою м. Новомосковська, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
21. Інтерв'ю з Яланським О.М., 1915 р.н., уроженцем с. Андріївка, Новомосковського району, Дніпропетровської обл. // Архів Чайковської Ю.С.
22. Скальковський А.О. Історія Нової Січі. – Дніпропетровськ, 2006.
23. Яворницький Д.І. Запоріжжя. – Київ, 1991.